

บทที่ 5

สรุปอภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

5.1 พัฒนาการภูมิปัญญาของชุมชนในการจัดการที่ดิน

พัฒนาการภูมิปัญญาของชุมชนในการจัดการที่ดินประกอบด้วย การคัดเลือกพื้นที่เพื่อการทำกิน การถือครองและสิทธิที่ดินเพื่อการทำกิน การใช้ประโยชน์ที่ดิน/ระบบการใช้ที่ดิน กระบวนการผลิต และภูมิปัญญาในการจัดการที่ดิน

ชุมชนอำเภอบ้านหล่อยมีพัฒนาการภูมิปัญญาสัมพันธ์กับกระบวนการผลิต กล่าวสรุปได้ 3 ประการคือ

1. ความสัมพันธ์ในระดับความคิดอุดมการณ์ โดยลักษณะอุปนิสัย การประพฤติปฏิบัติของสมาชิกชุมชน ซึ่งมีลักษณะสันโดษ เอื้อเฟื้อจนเจือ เคารพผู้อาวุโส เคารพต่อธรรมชาติมีปรัชญาในการผลิตเพื่อการยังชีพ เพียงเพื่อพอกินพออยู่ไม่ละโมภอันเป็นความสัมพันธ์ต่อเป้าหมายเพื่อการดำรงชีวิตและการแลกเปลี่ยนผลผลิตกันในวงศ์เครือญาติ
2. ความสัมพันธ์ในระดับความเชื่อของชุมชน ที่มีความเชื่อว่า ทุกสภาพสิ่งมีเจ้าของมีอำนาจเหนือธรรมชาติให้ความคุ้มครอง หากประพฤติปฏิบัติไม่ดีต่อสิ่งนั้นจะถูกลงโทษโดยอำนาจเหนือธรรมชาติ ดังนั้นบริเวณพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ย่อมได้รับการดูแลรักษา เช่น บ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์ ป่าช้าหมู่บ้าน ฯลฯ
3. ความสัมพันธ์ในระดับปฏิบัติการ ชุมชนได้เรียนรู้แบบแผนในการจัดการที่ดินโดยการปลูกพืชขวางแนวลาดเทของพื้นที่ การปลูกพืชตระกูลถั่วคลุมดิน การปลูกพืชระหว่างแถบลำไ้พุ่มบำรุงดินตามแนวระดับ การหมุนเวียนพืช(พืชตระกูลถั่ว พืชไร่) การฟื้นฟูดินตามกระบวนการทำไร่หมุนเวียน การไม่คัดเลือกพื้นที่ที่มีความลาดชันสูงทำการเพาะปลูก การปลูกไม้ผลยืนต้นสลัดกับพืชไร่ การปลูกพืชหลายชนิดในพื้นที่แปลงข้าวไร่ อันเป็นแบบแผนที่พบเห็นซึ่งมีความสอดคล้องกับวัตถุประสงค์ พัฒนาการภูมิปัญญาของชุมชนในการจัดการที่ดินให้เกิดการใช้ทรัพยากรอย่างมีประสิทธิภาพและไม่สร้างความเสียหาย

พัฒนาการภูมิปัญญาของชุมชนในการจัดการที่ดินที่สัมพันธ์กับการถ่ายทอดการเรียนรู้
มี 2 รูปแบบ คือ

1. การเรียนรู้ที่เกิดจากภูมิรู้ของชุมชนหรือองค์ความรู้ของชุมชนหรือภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นภายในชุมชนโดยการทำหน้าที่ของสถาบันครอบครัว มี พ่อ แม่ ปู่ ย่า ตา ยาย ญาติพี่น้องทำหน้าที่ในการถ่ายทอดเนื้อหาสาระที่เกี่ยวกับระบบการผลิตเกษตรกรรม และแบบในการดำรงชีวิตให้บุตรหลานหรือสมาชิกใหม่ ซึ่งอาจแยกวิธีการเรียนรู้ออกเป็น 2 วิธีการคือ

1.1 การเรียนรู้โดยทางตรง เป็นการเรียนรู้โดยการปฏิบัติจริง ผู้ถ่ายทอดจะคอยกำกับและมอบหมายบทบาทให้ตามขั้นตอนจากระดับง่ายไปจนสามารถปฏิบัติได้เอง ซึ่งในกระบวนการผลิตเกษตรนั้นจะมีทรัพยากรดิน น้ำ ป่าไม้ เป็นองค์ประกอบในปัจจัยการผลิตที่สำคัญ และบุตรหลานได้เรียนรู้เกี่ยวกับคุณลักษณะดิน น้ำ ป่าไม้ ที่เหมาะสมแก่การเพาะปลูก

1.2 การเรียนรู้โดยทางอ้อม เป็นการเรียนรู้ผ่านทางพิธีกรรม ความเชื่อ โดยการสังเกตการณ์ การเข้าร่วมพิธี และการบอกกล่าวแนะนำบุตรหลาน ซึ่งเริ่มเรียนรู้ตั้งแต่เด็ก เป็นการเรียนรู้ที่ส่งผลให้รู้คุณค่า ดิน น้ำ ป่าไม้ ตามระบบความเชื่ออันอาจเหนือธรรมชาติ ที่มีผลต่อการดำเนินชีวิตอย่างผสมกลมกลืนกับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

2. การเรียนรู้ที่เกิดจากแหล่งภูมิรู้จากภายนอกชุมชน เป็นองค์ความรู้ใหม่ซึ่งเกิดจากการได้ปฏิสัมพันธ์กับภายนอกชุมชน ซึ่งเกิดขึ้นได้ 2 วิธีการคือ

2.1 การเรียนรู้จากประสบการณ์ของสมาชิกชุมชนที่ออกไปได้รับความรู้มาจากภายนอกชุมชน เช่น การพบเห็น สังเกต สอบถาม การออกไปรับจ้างแรงงานนอกชุมชน ประสบการณ์ที่ได้รับจะถูกนำมาถ่ายทอดโดยการปฏิบัติ บอกกล่าว ลอกเลียนแบบ หรือได้รับข้อมูลข่าวสารจากผู้นำชุมชนที่ไปร่วมประชุมที่อำเภอมาแล้วนำมาถ่ายทอดโดยการประชุม เนื้อหาที่ได้จากการเรียนรู้เช่น สถานการณ์ สิ่งแวดล้อมท้องถิ่น มาตรการนโยบายด้านการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ

2.2 การเรียนรู้ที่เกิดจากองค์กร วิทยากร เจ้าหน้าที่จากภายนอกชุมชน จัดให้มีการฝึกอบรม ประชุม การสาธิต ศึกษาดูงาน การเผยแพร่รณรงค์ ผู้ที่เข้ารับการถ่ายทอดส่วนใหญ่จะเป็นตัวแทนหรือกลุ่มเฉพาะ สิ่งที่ได้จากการเรียนรู้นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงปรับปรุงระบบการผลิต และให้เกิดการจัดตั้งกลุ่มองค์กรชุมชนเพื่อการปฏิบัติกิจกรรม

5.2 กระบวนการปรับเปลี่ยนภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการที่ดินเพื่อการเกษตร

กระบวนการปรับเปลี่ยนภูมิปัญญาท้องถิ่นในการเกษตรประกอบด้วย เงื่อนไขจากภายในชุมชน ได้แก่ วัฒนธรรม ประเพณี และความเชื่อ เครือญาติ ปัญหาต้นทุนการผลิต ลักษณะทางนิเวศของชุมชน ส่วนเงื่อนไขจากภายนอกชุมชน ได้แก่ ระบบการตลาด การส่งเสริมจากภาครัฐและภาคเอกชน การคมนาคมและเทคโนโลยีการสื่อสาร และนโยบายการพัฒนาบนพื้นที่สูง เงื่อนไขจากปัจจัยทั้งสองด้านนี้ต่างมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ก่อให้เกิดเป็นกระบวนการปรับเปลี่ยนภูมิปัญญาท้องถิ่นขึ้นในชุมชน 4 ด้าน คือ ความรู้ ทักษะ การปฏิบัติ และการเห็นคุณค่า ส่วนผลการเปลี่ยนแปลงการรับมาบูรณาการภูมิปัญญาประกอบด้วย ความรู้เก่าที่คงอยู่ ความรู้เก่าที่หายไป ความรู้ใหม่ที่รับมาใช้บางอย่าง และความรู้ใหม่ที่รับมาใช้ทั้งหมด

5.3 อภิปรายผลการศึกษา

การศึกษาครั้งนี้ เป็นการศึกษาเกี่ยวกับการพัฒนาภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการที่ดินเพื่อการเกษตรบนพื้นที่สูง โดยผ่านการเรียนรู้และประสบการณ์ แฝง แทรก เข้าในพิธีกรรมความเชื่อตามจารีตประเพณีของชุมชน จากผลการศึกษาพบว่าในชุมชนแห่งนี้มีการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในด้านการจัดการใช้ประโยชน์ที่ดินเพื่อทำการเกษตรซึ่งความรู้ที่ได้รับสืบทอดมาจาก บรรพบุรุษที่ได้สังเคราะห์จากความคิด ความเชื่อ และประสบการณ์ ผ่านการเรียนรู้ จากการกล่อมเกลา และจากการปฏิบัติจริงถ่ายทอดให้กับวงศ์วานเครือ เพื่อปรับใช้ในการเกษตรเพื่อการยังชีพ ซึ่งสอดคล้องกับ คณิต ฐนุธรรมเจริญ (2540) ที่กล่าวว่า ชุมชนบนพื้นที่สูงมีการจัดการทรัพยากรที่ดิน น้ำ ป่าไม้ ตามกฎเกณฑ์ความเชื่อและแบบแผนการผลิตเพื่อการยังชีพ มีความสัมพันธ์กับการจัดการทรัพยากรที่ดิน น้ำ ป่าไม้ ของชุมชน 3 รูปแบบ คือ 1. ความสัมพันธ์ระดับความคิด อุดมการณ์ที่มีต่อทรัพยากร 2. ความสัมพันธ์ในระดับความเชื่อในเรื่องคุณค่าของทรัพยากร และ 3. ความสัมพันธ์ในระดับปฏิบัติการที่ปฏิบัติโดยไม่ก่อให้เกิดความเสียหายต่อทรัพยากร

วิถีชีวิตของชุมชนบนพื้นที่สูงส่วนใหญ่เกี่ยวพันกับการเกษตรเป็นหลักซึ่งสะท้อนให้เห็นได้จากประเพณีต่างๆ ที่สืบเนื่องมาจากวิถีการผลิตทางเกษตร เช่น ชาวอาข่า เมื่อคัดเลือกพื้นที่ทำไร่ได้เหมาะสมแล้วจะมีการอยู่กรรม หัวหน้าพิธีกรรม “หย่อมะ” จะเป็นผู้ทำพิธีกรรมเลี้ยงผี มีการทำพิธีมัดมือคนที่จะออกไปทำไร่ หรือคนทั้งหมู่บ้าน เพื่อขอให้ โชคดีและก่อนตัด ฟัน โคนต้นไม้ และแผ้วถางพื้นที่ที่จะมีพิธีกรรมเช่น ไหว้ บอกล่าวเจ้าป่าเจ้าเขา ผีไฟ เพื่อเป็นการอนุญาต และหยุดงานอยู่กรรมให้ผีไฟ 1 วัน

ชุมชนอาข่าบ้านหล่อโยต้องต่อสู้ท่ามกลางการพัฒนาจากภายนอกที่กระแทกกระทั้น เข้าสู่ชุมชน ชุมชนต้องเรียนรู้ที่จะต้องปรับตัวเพื่อให้สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ท่ามกลางกระแสอันเชี่ยวกรากของวัฒนธรรมต่างถิ่น อดีตชุมชนดำรงอยู่ได้ด้วยระบบความสัมพันธ์ภายในครอบครัว ขนาดใหญ่มีผู้อาวุโสเป็นผู้นำหมู่บ้านและครอบครัว ชุมชนชาวบ้านมีความเป็นอยู่ที่พึ่งพาอาศัย อุ้มชูดูแลตัวเองได้ด้วยการผลิตเกษตรเพื่อการบริโภค แลกเปลี่ยน แจกจ่ายเจือจุนกัน ต่อมาเมื่อชุมชนเริ่มสัมผัสกับภายนอกมากขึ้นไม่ว่าจากหน่วยงานองค์กรของรัฐ และองค์กรของเอกชน กระแสของแนวคิดความเชื่อ จารีตประเพณี ที่แต่ก่อนมีความเข้มข้นสูงเริ่มค่อย ๆ เจือจางลง การรุกเข้ามาของกระแสการบริโภคนิยมเริ่มมาแทนที่การบริโภคเท่าที่จำเป็น เท่าที่จะมีอยู่ตามธรรมชาติ ในหมู่บ้านชุมชน จากการผลิตการเกษตรแบบยังชีพในอดีตเปลี่ยนเป็นการผลิตการเกษตรเชิงพาณิชย์ที่มุ่งแสวงรายได้เป็นหลัก โดยพึ่งพาปัจจัยด้านการตลาด ชุมชนเริ่มเกิดพื้นที่ว่างทางสังคมมากขึ้น ความเชื่อ จารีตประเพณี ความเอื้อเฟื้อ เผื่อแผ่ เจือจุน เริ่มเจือจางอย่างเห็นได้ชัด ทางด้านการใช้ประโยชน์ที่ดินเพื่อการเกษตรชุมชนพบว่าสภาพดินเสื่อมโทรมลง การปลูกพืชไร่ ข้าวไร่ให้ผลผลิตลดลง โรคและแมลงเกิดการระบาดมากขึ้น ผลผลิตข้าวไร่ที่เคยบริโภคได้ตลอดปีในอดีต ปัจจุบันต้องซื้อข้าวเพื่อการบริโภคแทน การเกษตรซึ่งอดีตไม่ต้องใช้ปุ๋ย สารเคมีปราบศัตรูพืชและแมลง ซึ่งคนในชุมชนเริ่มหันมาใช้กันมากขึ้นต้นทุนการเกษตรสูงขึ้น การเอามือเอาแรงกัน แลกเปลี่ยนแรงงานดังเช่นในอดีตเปลี่ยนไป ปัจจุบันชุมชนปรับเปลี่ยนเป็นการใช้แรงงานเฉพาะสมาชิกในครัวเรือนและการว่าจ้างแรงงานแทน

การเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินโดยมีรูปแบบเกษตรเชิงอนุรักษ์ร่วมด้วยนั้น เป็นการเปลี่ยนแปลงที่องค์กรภายนอกมีบทบาทมากในการชี้แนะให้เกษตรกรมองเห็นถึงปัญหาเนื่องจากหลายหน่วยงานได้ให้ความสนใจต่อปัญหาการใช้และความเสื่อมโทรมของทรัพยากรบนพื้นที่สูง ได้มีหน่วยงานของรัฐหลายหน่วยงานเข้ามาปฏิบัติงานด้านเกษตรอนุรักษ์ เช่น กรมพัฒนาที่ดิน ซึ่งเป็นหน่วยงานหลักและ โครงการพัฒนาบนที่สูงต่าง ๆ เช่น การฝึกอบรมพร้อมด้วยการพาเกษตรกรดูงาน การพูดคุย แลกเปลี่ยนถึงปัญหาการเกษตรบนพื้นที่สูงและการแก้ไข การสนับสนุนเมล็ดพันธุ์ การทำแปลงสาธิต เป็นต้น

งานวิจัยส่งเสริมเกษตรอนุรักษ์ที่ดำเนินการโดยรัฐ จะเน้นการปฏิบัติในพื้นที่ลาดชัน การแก้ปัญหาคาดหน้าดิน ในระยะแรก เป็นการปฏิบัติทางกายภาพ เป็นการตัดแปลงสภาพพื้นดินสำหรับลดอัตราการสูญเสียดิน เช่น การปรับพื้นที่เป็นขั้นบันได การทำคันดิน ร่องระบายน้ำ วิธีการเหล่านี้ต้องใช้แรงงานหรือเครื่องจักรกลในการดูแลทุกปี ระยะต่อมาได้เปลี่ยนแปลงโดยใช้วิธีปฏิบัติทางพืช เช่น การปลูกพืชสลับเป็นแถบระหว่างพืชไร่กับพืชตระกูลถั่วคลุมดิน การใช้ปุ๋ย

พืชสด รวมทั้งการลดการเผาเศษพืช การลดการไถพรวน พบว่าเทคโนโลยีในการเกษตรอนุรักษ์มีอยู่หลายวิธีการ แต่การปรับใช้ในระดับไร่นาของเกษตรกรยังมีอยู่น้อย

เนื่องจากการทำเกษตรอนุรักษ์เป็นกิจกรรมที่แสดงผลประโยชน์ในระยะยาวทำให้เกษตรกรบางรายไม่เห็นถึงผลลัพธ์ หรือไม่สามารถรอได้เมื่อเกษตรกรมีความต้องการอาหารและเศรษฐกิจสูงขึ้น หรือมีโอกาสด้านอื่น เช่น การเป็นแรงงานรับจ้าง การส่งเสริมในระยะแรก เป็นการให้เทคโนโลยีแบบสูตรสำเร็จ ไม่ได้ศึกษาองค์ประกอบที่เป็นตัวเกษตรกร ทำให้เกิดการไม่ยอมรับเนื่องจากวิธีการปฏิบัติไม่สอดคล้องกับสภาพพื้นที่ หรือยังมีลักษณะขัดกับการปฏิบัติแบบดั้งเดิมของเกษตรกร การทำเกษตรอนุรักษ์ต้องอาศัยการดูแลจัดการเพิ่มขึ้น เกษตรกรต้องมีการจัดการแรงงานที่ดี (สำราญ สมบัติพานิช และคณะ, 2535)

ปัจจุบันเกษตรกรหลายรายที่เข้าใจถึงปัญหาและยอมรับในหลักการของเกษตรอนุรักษ์ ได้เลือกนำรูปแบบเกษตรอนุรักษ์ไปใช้ในพื้นที่ตนในลักษณะผสมผสาน โดยมีความคาดหวังว่าการทำเกษตรอนุรักษ์นอกจากจะช่วยฟื้นฟูสภาพพื้นที่ให้ผลตอบแทนในระยะยาวแล้ว ยังอาจทำให้เกษตรกรมีโอกาสใช้พื้นที่ทำกินเดิมได้อย่างถาวร โดยไม่ถูกรัฐย้ายไปอยู่ยังพื้นที่อื่น ซึ่งถ้าเกษตรกรยอมรับการเกษตรอนุรักษ์เพียงเพื่อต้องการความมั่นคงในพื้นที่ทำกิน หรือเพื่อแสดงต่อรัฐแล้ว เกษตรกรมักไม่สนใจที่จะขยายผลต่อ หรืออาจไม่สนใจดูแลจัดการในเวลาต่อมา

วิธีเกษตรอนุรักษ์ที่เกษตรกรนิยมนำไปปฏิบัติคือการปลูกพืชระหว่างแถวไม้พุ่มตระกูลถั่วร่วมด้วยการปลูกพืชหมุนเวียนและการปลูกไม้ผลยืนต้นในระหว่างแถวไม้พุ่ม ชนิดของพืชไร่ที่ปลูกหมุนเวียนและไม้ผล จะขึ้นอยู่กับการตัดสินใจของเกษตรกร โดยพิจารณาถึงความเหมาะสมกับพื้นที่ความต้องการทางด้านตลาด รวมทั้งความสามารถนำมาใช้เป็นอาหาร

บทบาทของแถวไม้พุ่มตระกูลถั่ว จะช่วยชะลอการเคลื่อนย้ายของเศษพืช และหน้าดิน แต่ผลการฟื้นฟูความอุดมสมบูรณ์ของดินนั้นยังไม่สามารถเห็นผลชัดเจนในพื้นที่เกษตรกร (สุพร อัมฤชโชค และคณะ, 2534; พิทักษ์ อินทะพันธ์ และคณะ, 2535) ชนิดของแถวไม้พุ่มส่วนใหญ่เป็นกระถิน และถั่วมะแฮะ เนื่องจากหาเมล็ดพันธุ์ได้ง่าย เกษตรกรสามารถเก็บเมล็ดพันธุ์เองได้ ไร่ใดก็ตามที่ตามกรมพัฒนาที่ดิน และองค์กรพัฒนาเอกชน เช่น สถาบันแมคเคนเพื่อการฟื้นฟูสภาพ ได้มีงานศึกษาทดลองและส่งเสริมการใช้ไม้พุ่มตระกูลถั่วชนิดอื่นเช่นกัน การทำเกษตรอนุรักษ์โดยระบบแถวไม้พุ่มจะขยายตัวได้เร็ว นอกจากปัจจัยทางด้านเกษตรกรเองแล้ว องค์กรภายนอกต้องให้การสนับสนุนด้านเมล็ดพันธุ์และการติดตามผล การปลูกแถวไม้พุ่มพื้นที่เกษตรกรมีทั้งที่ประสบผลสำเร็จและไม่สำเร็จ เกษตรกรที่มีแนวโน้มประสบผลสำเร็จส่วนใหญ่เป็นเกษตรกรที่มีเป้าหมายในการใช้พื้นที่ทำกินชัดเจน นอกจากนี้การปลูกแถวไม้พุ่มตระกูลถั่วเพื่อฟื้นฟูดินเพียงอย่างเดียว อาจไม่เพียงพอ เพราะบางกรณีเกษตรกรมีความเสียดายพื้นที่ที่ต้องการให้มีพื้นที่ปลูกพืชไร่มาก ๆ

และมีความรู้สึกที่ว่าพื้นที่ทำกินของตนมีจำกัดดังนั้น ในระยะแรกของการปลูกแถวไม้พุ่ม จึงควรเพิ่มบทบาทของพืชตระกูลถั่วบำรุงดิน ปลูกหมุนเวียนในพื้นที่ด้วย หรือบางกรณีอาจจะเป็นต้องใช้ปุ๋ยเคมีในพื้นที่ที่ดินมีความอุดมสมบูรณ์ต่ำมากและใช้ลดลงตามลำดับเมื่อแถวไม้พุ่มมีประสิทธิภาพให้ประโยชน์ต่อที่ดินเต็มที่ (สุพร อัมฤคโชค และคณะ, อ้างแล้ว)

การทำเกษตรอนุรักษ์ เป็นการเริ่มต้นของการพยายามแก้ปัญหาการใช้ และการจัดการทรัพยากรบนที่สูงนอกเหนือจากความต้องการในเรื่องอาหารและรายได้ องค์กรภายนอกยังคงมีบทบาทในการกระตุ้นเกษตรกรการมองปัญหาจากเรื่องการจัดการพื้นที่ทำกินในระดับครัวเรือนได้ขยายตัวเป็นการใช้และการจัดการทรัพยากรในระดับชุมชน และลุ่มน้ำ รวมทั้งมองถึงผลกระทบหรือความสัมพันธ์ระหว่างส่วนต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการใช้ทรัพยากร

ปัญหาบนที่สูงเป็นปัญหาซับซ้อนมีความเกี่ยวพันกันของหลาย ๆ ปัญหา ปัญหาหลักที่ถูกมองจากบุคคลภายนอกประกอบด้วย ปัญหาการปลูกพืชเสพติด ปัญหาความมั่นคงของประเทศ ปัญหาการทำลายป่าไม้ การขยายพื้นที่ทำกินให้เขตต้นน้ำลำธาร ความเสื่อมของที่ดิน และปัญหามาตรฐานการดำรงชีวิตของชุมชนบนที่สูง (อิระวัชร จันทระประเสริฐ, 2536; สมบัติ บุญคำเรื่อง และคณะ, 2534) การมองปัญหาเหล่านี้ส่วนใหญ่มีเป้าหมายที่ระดับประเทศเป็นหลักและมองชุมชนบนที่สูงหรือชาวเขาเป็นผู้กระทำให้เกิดปัญหา (ฉลาดชาย รมิตานนท์, 2532) กิจกรรมหรือแนวทางแก้ไขต่าง ๆ ที่กำหนดโดยบุคคลภายนอก จึงต้องเกี่ยวข้องหรือมีการยอมรับนำไปปฏิบัติโดยชุมชนบนพื้นที่สูง

การดำเนินการของรัฐในระยะแรก เน้นการแก้ปัญหาพืชเสพติดมากกว่าการสนใจปัญหาด้านทรัพยากร ยุทธวิธีการลดพื้นที่การปลูกฝิ่นกระทำโดยส่งเสริมให้เกษตรกรชาวเขาปลูกพืชพาณิชย์ทดแทนฝิ่น พร้อมทั้งใช้มาตรการควบคุมตัดทำลายต้นฝิ่น (สำนักงานป้องกันและปราบปรามยาเสพติด, อ้างแล้ว) ผลการจัดการดังกล่าวทำให้ปริมาณการผลิตฝิ่นต่อปีลดลงจาก 145 ตัน ในปี 2513 เป็น 30 ตัน ในปี 2532 (กวิณ ชูติมา, 2537) นอกจากนี้เกษตรกรยังมีรายได้เพิ่มขึ้นเนื่องจากรัฐได้ให้ความช่วยเหลือจัดการด้านตลาด และโครงสร้างพื้นฐานเพื่ออำนวยความสะดวกต่อการขนส่งผลผลิต เกษตรกรมีโอกาสรเรียนรู้การใช้เทคโนโลยีใหม่ เช่น การใช้ปุ๋ย สารเคมี และการดูแลรักษาพืช อย่างไรก็ตามได้เกิดผลกระทบที่ไม่พึงประสงค์เช่นกัน เกษตรกรเกิดภาวะหนี้สินอันเนื่องมาจากกรพึ่งพิงต่อเทคโนโลยีใหม่ ๆ มากเกินไป การมุ่งเน้นปลูกพืชพาณิชย์ทำให้เกษตรกรต้องพึ่งพิงปัจจัยภายนอก และถูกเอาเปรียบโดยบุคคลกลุ่มอื่น รวมทั้งการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมประเพณี อันเนื่องมาจากการรับเอาวัฒนธรรมใหม่ ๆ การปฏิบัติใหม่ ๆ (บุญบา และคณะ, 2533; กองบรรณาธิการ วารสารสังคมพัฒนา, 2536)

เกษตรกรขยายพื้นที่ปลูกพืชเพิ่มขึ้น เพื่อให้รายได้มากพอกับความ ต้องการ รวมทั้งใช้สารเคมีเพิ่มขึ้น ทำให้รัฐเริ่มให้ความสนใจต่อปัญหาการใช้ทรัพยากรและสภาพแวดล้อม หน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับป่าไม้และการใช้ที่ดิน มองว่าระบบการผลิตที่ชาวเขาปฏิบัติอยู่เป็นระบบที่ไม่เหมาะสม เป็นสาเหตุให้พื้นที่ป่าลดลง โดยไม่ได้พิจารณา รวมถึงสาเหตุจากการให้สัมปทานป่าไม้ในอดีต และผลกระทบของการทำอุตสาหกรรมเหมืองแร่ (ยศ สันตสมบัติ และคณะ, 2534; กิ่งกร นริทรกุล บรรณาธิการ, 2536; ฉลาดชาย, อ้างแล้ว) พื้นที่ที่ชุมชนตั้งอยู่ส่วนใหญ่เป็นเขตป่าต้นน้ำลำธาร การจะอนุรักษ์พื้นที่ป่าส่วนนี้ได้ จึงควรอพยพชาวเขาออกจากพื้นที่ นอกจากนี้ในระยะเวลาต่อมาได้มีการกำหนดชั้นคุณภาพลุ่มน้ำพร้อมทั้งมาตรการการใช้ที่ดินในแต่ละชั้น ซึ่งโดยส่วนใหญ่พื้นที่ของชั้นคุณภาพลุ่มน้ำมักซ้อนทับกับพื้นที่ทำกินของเกษตรกร ทำให้เกิดความขัดแย้งกัน และรัฐยังคงมีนโยบายการอพยพคนออกจากลุ่มน้ำ ถึงแม้ว่าในอดีตกรมประมงจะตระหนักจะเคยประสบความสำเร็จล้มเหลวในการสร้างนิคม และอพยพชาวเขามาอยู่รวมกันที่พื้นราบแล้วก็ตาม (สมบัติ บุญคำเรือง, อ้างแล้ว)

นอกจากนี้ การพยายามฟื้นฟูพื้นที่ป่า ยังกระทำโดยการปลูกป่าในพื้นที่ป่าเสื่อมโทรม และพื้นที่ต้นน้ำ ซึ่งรัฐได้กำหนดให้มีการปลูกป่าทดแทนในเขตภาคเหนือตอนบน 73,000 ไร่ต่อปี ในขณะที่ปีหนึ่ง ๆ ป่าไม้ถูกทำลายไป 1 ล้านไร่ ซึ่งในจำนวนนี้ยังคงอยู่ในพื้นที่ภาคเหนือ 74,000 ไร่ (กระทรวงศึกษาธิการ, 2530) การยอมรับบทบาทชุมชนให้เข้ามาช่วยดูแลรักษา และฟื้นฟูพื้นที่ป่าในลักษณะป่าชุมชนยังมีอยู่น้อย เพราะยังคงมองแยกส่วนระหว่างป่าไม้ และคนบนที่สูง (วิฑูรย์ วิริยะสกุลธรรม, 2537) ถึงแม้ว่าจะมีกรณีตัวอย่างที่ชุมชนสามารถจัดการทรัพยากรท้องถิ่นของตนเอง โดยได้รับการสนับสนุนจากหน่วยงานของรัฐแล้วก็ตาม เช่น กรณีโครงการพัฒนาที่สูงสามหมื่น ปัญหาการใช้ประโยชน์ที่ดิน และความเสื่อมของคุณภาพดิน อันเนื่องมาจากการชะล้างพังทลายของดิน เป็นอีกปัญหาหนึ่งที่มีการพิจารณาควบคู่กับเรื่องป่าไม้ และเป็นปัจจัยหนึ่งที่นำสู่การพัฒนาทรัพยากรบนที่สูง ผลกระทบของงานพัฒนาในพื้นที่ โดยเฉพาะการสร้างถนน และการลดลงของพื้นที่ป่า ก่อให้เกิดการชะล้างพังทลายของดิน ทั้งในรูปการกั้นเขาะเป็นร่อง การเลื่อนไหลถล่มทลาย นอกจากนี้การเพาะปลูกพืชบนพื้นที่ลาดชันที่มีความลาดเอียงมากกว่า 5 เปอร์เซ็นต์มีการเพาะปลูกพืชติดต่อกันบ่อยครั้ง ก็เปิดโอกาสให้ที่ดินเกิดการชะล้างสูญเสียหน้าดินได้ง่าย จึงมีงานวิจัยส่งเสริมเกษตรอนุรักษ์ขึ้น โดยใช้มาตรการอนุรักษ์ดินและน้ำรูปแบบต่าง ๆ ในพื้นที่เกษตรลาดชัน นอกจากนี้ได้มีการกำหนดความเหมาะสมของการใช้ประโยชน์พื้นที่ลาดชันที่ระดับต่าง ๆ โดยพื้นที่ลาดชันตั้งแต่ 35 เปอร์เซ็นต์ขึ้นไป เป็นพื้นที่ที่ไม่ควรเพาะปลูกพืชไร่ ควรปล่อยให้ป่าธรรมชาติ หรือถ้าจำเป็นต้องใช้ก็ควรปลูกแต่ไม้ผล ไม้เศรษฐกิจ หรือไม้ใช้สอยเท่านั้น (มนู ศรีขจร

และคณะ, 2526) อย่างไรก็ตามในทางปฏิบัติพบว่าพื้นที่ทำกินของเกษตรกร หลายรายมีความลาดชันมากกว่า 35 เปอร์เซ็นต์ เนื่องจากพื้นที่เกษตรมีจำกัด

งานอนุรักษ์ดินและน้ำบนพื้นที่ลาดชันสามารถสอดคล้องกับการเกษตรบนที่สูง เพราะจะมีบทบาทต่อการอนุรักษ์และฟื้นฟูดินรวมทั้งยกระดับผลผลิตของพืชเกษตรแต่พื้นที่เกษตรลาดชันเหล่านี้ส่วนใหญ่ถูกจัดอยู่ในเขตต้นน้ำ ซึ่งถูกกำหนดว่าต้องอนุรักษ์เป็นพื้นที่ป่า ลักษณะที่ขัดกันดังกล่าวมีผลทำให้เกษตรกรบางส่วนไม่มั่นใจในสถานะภาพของตน รวมทั้งการยอมรับหรือพัฒนาระบบเกษตรของตนเอง

การพยายามปรับปรุงระบบการผลิต รวมทั้งการดำเนินชีวิตทำได้ยากขึ้น เมื่อเกษตรกรไม่มีความมั่นใจในสถานะภาพของตนเอง รวมทั้งโอกาสการใช้ประโยชน์ในพื้นที่ทำกิน การประกาศพื้นที่เขตลุ่มน้ำรวมทั้งนโยบายอื่น ๆ มีส่วนกระตุ้นให้ชุมชนเกิดการรวมตัวเพื่อแก้ไขปัญหา ทั้งการจัดการทรัพยากรและการใช้ที่ดินในระดับชุมชน ถึงแม้ว่าชุมชนจะพยายามพิสูจน์ตนเองในการจัดการ เช่น การตั้งกรรมการและกฎระเบียบดูแลรักษาป่า การกำหนดขอบเขตการใช้ประโยชน์พื้นที่ป่า พื้นที่ทำกิน ป่าอนุรักษ์ แต่รูปแบบการฟื้นฟูยังไม่เข้มข้นหรือเด่นชัด ชุมชนยังไม่มั่นใจในสิทธิการจัดการเพราะกิจกรรมการอนุรักษ์ และฟื้นฟูยังไม่ได้รับการยอมรับเท่าที่ควรจากภาครัฐ นอกจากนี้ในบางพื้นที่กิจกรรมดังกล่าวได้เข้าไปขัดกับการแสวงประโยชน์ของกลุ่มอิทธิพลท้องถิ่น เช่น การเลื่อยไม้

ผลกระทบของการใช้ประโยชน์ที่ดินในระดับครัวเรือนมีทั้งข้อดีและข้อเสีย เมื่อที่ดินเริ่มจำกัดด้วยสาเหตุต่าง ๆ มีผลให้เกษตรกรพยายามพัฒนาพื้นที่ทำกินให้เป็นพื้นที่ถาวร เพื่อประโยชน์ต่อลูกหลานของตนเอง และเพื่อแสดงให้รัฐมองเห็นว่าตนได้หยุดการทำไร่เลื่อนลอยแล้ว และไม่ได้ขยายพื้นที่อีก ขณะเดียวกันมีเกษตรกรอีกหลายรายที่ไม่มั่นใจในสิทธิการใช้ประโยชน์ที่ดินของตนเอง ซึ่งถ้าเป็นกรณีนี้เกษตรกรจะปลูกพืชไร่ในพื้นที่ของตน แต่ไม่ปลูกไม้ผลหรือไม่ย่นคันอื่น ๆ

กล่าวได้ว่าการใช้ประโยชน์ที่ดินของชุมชนบ้านหล่อโฮ ในระดับครัวเรือน และการจัดการทรัพยากรในระดับชุมชนมีความสัมพันธ์กัน การผลิตเพื่อเป็นอาหารและรายได้เป็นเรื่องของปัจเจกชน แต่ทรัพยากรที่เกี่ยวข้องกับการผลิตคือที่ดิน และป่าไม้นั้นเกี่ยวข้องกับชุมชน การรักษาและจัดการทรัพยากรต้องกระทำที่ระดับชุมชนจึงเป็นสิ่งสำคัญเพื่อสร้างพลังการต่อรอง ถ้ามีความเชื่อมั่นในความสามารถของชุมชนรวมทั้งมีการผ่อนถ่ายอำนาจหน้าที่ การดูแลรักษาไปยังชุมชน ก็เชื่อว่าแต่ละครัวเรือนเกษตรกรจะเกิดความมั่นใจ และสามารถพัฒนารูปแบบการใช้ที่ดินแบบยั่งยืน

5.4 ข้อเสนอแนะ

ในการศึกษาครั้งนี้พบว่าวิถีชีวิตความเป็นอยู่รวมถึงการใช้ประโยชน์ที่ดินของชุมชนบนพื้นที่สูง มีการเปลี่ยนแปลงตามเหตุผลและปัจจัยที่เกิดขึ้นทั้งภายในและภายนอกชุมชน ปัญหาที่ปรากฏมีความเกี่ยวข้องกับความปลอดภัยของชุมชน วัฒนธรรม ทรัพยากร และสิ่งแวดล้อมจากการเปลี่ยนแปลงทำให้ชุมชนบนพื้นที่สูงต้องมีปฏิสัมพันธ์กับคนภายนอกชุมชนมากยิ่งขึ้น

สิ่งที่ปรากฏคือหน่วยงานภายนอก รวมถึงนโยบายของรัฐ ได้เข้าไปมีบทบาทต่อการแก้ไขปัญหา การดำเนินงานที่ผ่านมาสามารถประสบผลสำเร็จได้ระดับหนึ่ง แต่ในบางโอกาสพบว่าการปฏิบัติไม่สามารถสอดคล้องกับสภาพพื้นที่ชุมชน เพราะขาดความเข้าใจสภาพที่เป็นอยู่จริง ขาดการประสานงานระหว่างพื้นที่และส่วนกลาง หรือระหว่างหน่วยงาน การทำงานยังแยกส่วนไม่เป็นบูรณาการ อย่างไรก็ตาม การแก้ไขปัญหาโดยชุมชนสามารถกระทำได้เมื่อชุมชนมีศักยภาพในการจัดการ แต่ในบางกรณีที่ชุมชนยังไม่เข้มแข็งพอ จำเป็นต้องมีหน่วยงานเข้ามาสนับสนุน ไม่ว่าจะจากรัฐหรือองค์กรพัฒนาเอกชน บนพื้นฐานของความเชื่อที่ว่า ชุมชนบนพื้นที่สูงมีศักยภาพในการอนุรักษ์และการจัดการทรัพยากรป่าไม้ และแหล่งน้ำ ในระดับชุมชนได้ งานพัฒนาบนพื้นที่สูงในช่วงเวลาต่อไปจึงควรประกอบด้วยการทำงานดังนี้

- การวางแผนงานที่ชัดเจนเพื่อพัฒนาการใช้ประโยชน์ที่ดินบนพื้นที่สูง โดยจำเป็นต้องมีหน่วยงานหลักที่มีความเข้าใจสภาพความเป็นจริงบนพื้นที่สูง เป็นหน่วยงานประสานงาน นำข้อมูลแนวทางปฏิบัติ ของแต่ละฝ่ายหรือหน่วยงานมาผสมผสานกัน เพื่อสามารถนำไปใช้ปฏิบัติให้เป็นประโยชน์และสอดคล้องกับพื้นที่ ขณะเดียวกันควรสามารถชี้แจงความต้องการของพื้นที่หรือประเด็นหลักที่ควรได้รับการจัดการแก้ไข

- การส่งเสริมความเข้มแข็งให้กับองค์กรชุมชน จะช่วยให้ชุมชนมีความสามารถในการพึ่งตนเอง และแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น เป็นฐานที่มั่นคงสำหรับงานพัฒนา และช่วงแบ่งเบาหรือลดบทบาทขององค์กรภายนอก

- การมีส่วนร่วมของชุมชนในการรับรู้ และสะท้อนปัญหาที่เกิดขึ้นทั้งต่อชุมชนและพื้นราบ รวมทั้งการมีส่วนร่วมในการจัดการแก้ไขปัญหา ซึ่งรายละเอียดในของแต่ละปัญหาสภาพพื้นที่ รวมถึงชุมชนเองอาจมีความแตกต่างกัน การดำเนินการในลักษณะดังกล่าวจำเป็นต้องใช้กำลังคน เวลา รวมถึงงบประมาณและความเข้าใจ ซึ่งได้มีบางหน่วยงานเริ่มใช้ยุทธวิธีดังกล่าวและบังเกิดผลรับในระดับที่น่าพอใจ

- การผลิตพืชพาณิชย์ ซึ่งเป็นองค์ประกอบหนึ่งของระบบการผลิตบนพื้นที่สูงเพื่อส่งเสริมรายได้ ควรได้รับการติดตามและตรวจสอบเป็นระยะเกี่ยวกับผลกระทบต่อชุมชนในพื้นที่ และ

นอกพื้นที่ ตลอดจนกระทบต่อสภาพแวดล้อม และชุมชนดังกล่าวควรได้รับข้อมูลเหล่านี้อย่างชัดเจนและสมบูรณ์ เพื่อสร้างความตระหนักให้แก่ชุมชน ถึงผลกระทบของการใช้ที่ดินที่จะมีต่อส่วนรวม

- ระบบการใช้ที่ดินแบบผสมผสาน เช่น ระบบวนเกษตร ควรได้รับการผลักดันและพัฒนาในระดับพื้นที่เกษตรกรอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะการนำเอาความหลากหลายทางชีวภาพในพื้นที่ และภูมิปัญญาชาวบ้านมาใช้ให้เกิดประโยชน์ในการวางแผนการใช้ที่ดิน

ข้อเสนอแนะเพื่อการศึกษาวิจัยต่อไป

งานศึกษาครั้งต่อไปผู้ศึกษาควรมีรูปแบบที่เป็นเชิงบูรณาการที่มีลักษณะสะท้อนกลับของปัญหาในพื้นที่ อยู่บนฐานะของความเข้าใจของการมีส่วนร่วมในกระบวนการวิจัยและพัฒนา เพื่อให้ผลรับที่ได้สอดคล้องกับพื้นที่ที่สามารถยอมรับได้ โดยเกษตรกร และมีความสอดคล้องกับนโยบายของรัฐ นอกจากนี้ควรศึกษาความเข้มแข็งของชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ (ดิน น้ำ ป่าไม้) เพื่อการเกษตรบนพื้นที่สูง เพื่อให้ชุมชนสามารถจัดการและแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นได้อย่างมีประสิทธิภาพต่อไป